

ПЕРЕДМОВА

Просторовий аналіз в західній археології розпочався ще у 1960-х рр., тоді як на сході ці проблеми почали вирішувати пізніше. І нині все частіше здійснюється поєднання картографічних джерел із космічними знімками різних інтернет-ресурсів. Це відбувається і під час першої спроби знайомства з місцем майбутніх досліджень, і вже при кабінетній обробці одержаних матеріалів з метою досягнути просторову позицію пам'ятки. Отже, проблема простору в археології останнім часом набуває надзвичайно важливого значення. Вона поширюється на багато напрямів. Це і археологічні карти, і археологічна картографія, і головне — локаційний аналіз з його теоріями: «ізольованих поселень», «центрального місця», полігонами Тіссена [Müller, 2003, р. 27—34; Zubrow, 2007, р. 20—53] та інше. Про деякі з цих аспектів йдеться у статтях пропонованого випуску.

Головним завданням роботи колективу авторів було звернути увагу на закономірність розташування старожитностей у просторі. Комплекси одних типів пам'яток прив'язані до річкових басейнів, інші ж тримаються вододілів. І річки, як гідромережа, і вододіли, якими пролягали стародавні шляхи, структурують терени нашої держави від моря до зони лісу переважно в субмеридіональних напрямках. Хвилі давніх міграцій, що прокочувались з безкраїв Великого поясу степів Євразії теренами сучасної України до берегів Адріатики та озера Балатон, «засівали» артефактами поселенської структури та навколишній простір.

Але ж рух простором з удосконаленням засобів пересування відкривав можливість не лише мирних контактів, а й ведення воєн. Стрімкі міграції та агресивність кочовиків, їх боротьба за володіння пасовищами часто приводили до військових зіткнень між різними суспільними групами. Водночас контакти кочового та осілого населення сприяли розвитку досконаліших технологій у багатьох галузях. Тому пошук відповіді на питання, чому якась поселенська структура або певне місце поховань розташовані в тій чи іншій місцині, напряму пов'язаний із можливістю давнього населення використовувати резерви і переваги реальних природно-географічних умов для ведення господарської діяльності.

Черговий випуск у науковій серії «Археологія і давня історія України» підготований переважно співробітниками Відділу «Польовий комітет Інституту археології НАН України»; крім того, у ньому є статті співробітників інших відділів Інституту археології, Інституту зоології НАНУ, аспірантів Кафедри археології Києво-Могилянської Академії та Курського Університету, а також керівників пам'ятко-охоронних структур Міністерства культури України.

Збірник відкриває стаття О.В. Дяченка, що присвячена проблемі оцінки розмірів поселень трипільської культури. Розглянуто підходи до розрахунків площі поселень у межах трьох розділів геометрії: елементарної, нарисної і фрактальної. Через те, що зараз неможливо отримати дві незалежні проекції тривимірних об'єктів реальності на площину, зазвичай використовують двомірні плани поселень. У той же час, отримання точних показників в рамках елементарної геометрії також неможливе. Це не суперечить пошуку адекватних розмірів пам'яток в рамках аналітичної геометрії. Тому для поселень середніх і великих розмірів запропоновано використання формули площі овалу.

Стаття Ю.В. Болтрика присвячена огляду географічних переваг степового простору регіону лівобережжя Дніпра щодо розміщення курганів скіфської еліти V—IV ст. до н. е. За спостереженнями автора, кургани соціальної верхівки споруджували в зоні крапчик пасовищ, а найбільші з них тяжіють до місць давніх перехрестів степових шляхів. Прикладом цього є курган Огуз — одна з найбільших поховальних споруд Скіфії, збудовано у центрі Дніпро-Молочанського степу — на місці перегину найважливіших шляхів: «Боспор—Лісостеп» та відомого в середньовіччі Муравського шляху. Ці шляхи з'єднували еллінські міста на узбережжі Чорного моря із городищами в Лісостепу.

Спільна стаття С.А. Скорого та Р.В. Зимовця стосується взаємовідносин прийшлих скіфів-кочовиків з автохтонами Криму — таврами. Нові випадкові знахідки зброї з передгірської та гірської частин Південно-Східного Криму дають змогу авторам запропонувати версію про початок контактів скіфів із таврами, їх тривалість, локалізацію зон

контактів, характер стосунків. Також дослідники переглядають дату появи скіфів в Криму — у межах кінця VIII — початку VII ст. до н. е.

Розгляд О.Є. Фіалко присвячено проблемі пошуку амазонок у просторі й часі. Так зазвичай називають жінок-войовниць доби раннього заліза, могили яких відкриті в степах Євразії. Розширення хронологічних меж аналізу поховань озброєних жінок дало несподівану картину: вперше дівчинка зі зброєю зафіксована в похованні періоду верхнього палеоліту. Жіночі могили зі зброєю (і навіть зі слідами бойових поранень) засвідчені майже всюди, де мешкала людина. Проте, якщо в більшості хронологічних горизонтів поховання озброєних жінок одиничні, то в могильниках кочовиків доби раннього заліза їх вже сотні. Це віддзеркалює неспокійну та нестабільну ситуацію і водночас підтверджує завершення процесу закріплення певних просторів за кочовими кланами. За характером травм можна припускати, що жінки брали безпосередню участь у боях з озброєним ворогом. Воювати жінок спонукали збройні конфлікти, що супроводжують людину з часів палеоліту.

Робота В.І. Полтавця і С.С. Бессонової присвячена з'ясуванню шляхів південного порубіжжя правобережного лісостепу скіфського часу з татарськими дорогами. Джерела XVI—XVIII ст. свідчать, що «татарські шляхи» проходили крізь перевози на прикордонних річках. Автори припускають можливість певної екстраполяції цих тенденцій на скіфський період. До кінця V — початку IV ст. до н. е. шляхи вздовж Дніпра мали стратегічне значення, на відміну від торговельних шляхів в басейні Великої Висі. Так само й за козацьких часів ключове значення мали шляхи вздовж Дніпра, де були головні осередки запорожців від Києва та Канева до Каменської Січі.

У актуальній статті С.О. Біляєвої репрезентовано значення просторового фактору Північного Причорномор'я на різних етапах взаємодії Русі-України з кочовими спільнотами, Золотої Орди, Османської та Російської імперій, розглянуто концептуальні підходи до шляхів цивілізаційного розвитку. Навіть лаконічний розгляд дії просторового фактору в зоні стику цивілізацій у Північному Причорномор'ї дає змогу автору виявити специфіку взаємодії несхожих культур на різних етапах історії людства.

О.О. Білинський та Д.О. Кабанов вводять до наукового обігу раніше не опубліковані матеріали пам'яток скіфського часу верхньої течії Псла. Численні розвідки і розкопки багатопарових пам'яток уможливили окреслення системи заселення та специфічних рис матеріальної культури, а також спорідненості фортифікаційних традицій регіону Посейм'я.

У статті А.В. Петраускаса представлені результати археологічних пошуків на території зони будівництва гірничо-збагачувального комбінату на Житомирському Поліссі. Там вдалося відкрити три селища різного часу та 19 курганних могильників, що налічують 41 насип. Особливою рисою археологічної ситуації в мікрорегіоні є відсутність довготривалих стаціонарних поселень з потужними культурними шарами на противагу великим групам курганів.

Результати аналізу пам'яток трипільської культури на теренах Вінниччини, а саме поселень її південно-східної частини, репрезентовані у роботі В.С. Рудя. Для цієї території автор зібрав інформацію про 403 пам'ятки трипільля. Найбільша концентрація поселень виявилась в центральній частині Вінниччини, де щільність становить одну пам'ятку

на 38,3 км². Незначну кількість пам'яток для окремих етапів (А, ВІ, СІ) автор пояснює наслідками змін у системі заселення, певними історичними явищами або ж малою археологічною вивченістю цієї території.

Стаття О.В. Каряки уточнює систему розмежування сільськогосподарських ділянок античного часу на теренах Ольвійської хори. Автор ділиться досвідом створення комплексної археологічної карти Нижнього Побужжя на підставі аеро- та супутникової зйомки з подальшою максимально повною графічною реконструкцією поділу хори на цій основі.

Дослідження В.В. Шерстюка присвячено можливостям застосування в розвідкових археологічних дослідженнях географічних джерел. Автор пропагує апробовані ним на Полтавщині великі резерви (значний потенціал) використання в археологічному пошуку географічних методів. Цей напрям, умовно названий «віртуальними археологічними розвідками», може бути як самостійним дослідженням, так і допоміжним засобом у проведенні польових обстежень.

Ґрунтове дослідження матеріалів Северинівського городища доби раннього заліза, одержаних за допомогою флотації й промивання заповнення господарчих ям є цікавим досвідом співпраці фахівців різних галузей науки (автори: Ю.В. Болтрик, С.А. Горбаненко, М.В. Кублій, М.С. Сергеева, Є.Ю. Яніш). Робота демонструє ефективність забору біологічних зразків з пам'яток. Одержані та визначені методами природничих наук рештки рослинного та зоологічного походження різних класів тварин (молосків, риб, ссавців) дають переконливі підстави для реконструкції господарської діяльності мешканців городища. Констатовано перспективність та інформативність подальших досліджень означеними методами на пам'ятках осілости.

Стаття Н.І. Мінаєвої висвітлює застосування методу гідролокаційної розвідки для виявлення та вивчення підводних археологічних об'єктів на теренах акваторії Дніпро-Бузького лиману.

Закриває збірку стаття О.В. Бузько, що висвітлює один з епізодів діяльності знаного сарматолога — Марії Іванівни Вязьмітіної, яка свого часу очолювала Науковий архів ІА НАН України. Для теми цього збірника в означеній статті важливим є факт розпорядження тогочасного вченого секретаря ІА Р.І. Виезжева про тимчасове припинення роботи над складанням картотеки для «Археологічної карти УРСР». Робота, розпочата колективом київських археологів, все ж завершилась у 1967 р. виданням «Короткого списку археологічних пам'яток УРСР» під редакцією Д.Я. Телегіна. Але звичайно, це був лише перший крок впорядкування та обліку нашого спільного спадку старожитностей; здійснити наступні кроки (з використанням всіх можливостей сучасних технологій) мають нинішні археологи.

Висловлюємо щирі подяки О.В. Дяченку за участь у редагуванні збірника.

З повагою до читачів, Ю.В. БОЛТРИК

Müller J. Settlement areas, landscape archaeology and predictive mapping // Landschaftsarchäologie und Geographische Informationssysteme: Prognosekarten, Bisdiedlungsdynamik und prähistorische Raumordnungen. — Wünsdorf, 2003. — P. 27—34.

Zubrow E.B.W. Spatial analysis and cultural evolution // Space — Archaeology's final frontier? An intercontinental approach. — Cambridge, 2007. — P. 20—53.